

УДК 070:629.7] (477)»1911/1913»
<https://doi.org/10.15407/rksu.29.242>

Надія Миколаївна Кушлакова,
доктор історичних наук, доцент,
завідувач кафедри соціально-гуманітарної підготовки та права,
Західнодонбаський інститут
«ПрАТ “ВНЗ Міжрегіональна Академія управління персоналом”»,
(Павлоград, Україна)
ORCID 0000-0001-8493-1846
e-mail: kushlakova@ukr.net

Варфоломій Степанович Савчук,
доктор історичних наук, професор,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
(Дніпро, Україна)
ORCID 0000-0002-6324-7567
e-mail: varfolomey44@gmail.com

Ольга Леонідівна Рябченко,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії,
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
(Харків, Україна)
ORCID 0000-0002-1249-2482
e-mail: lerche555@ukr.net

ЧАСОПИС «ТЯЖЕЛЕЕ ВОЗДУХА» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОГО ПОВІТРОПЛАВАННЯ

Мета роботи. Спираючись на віднайдені архівні матеріали та історіографічні джерела, дослідити передумови заснування журналу «Тяжелее воздуха», проаналізувати зміст і особливості, структуру періодичного видання, встановити коло пріоритетних тем публікацій, з'ясувати його значення в популяризації знань про повітроплавання та внесок у справу станов-

лення вітчизняної авіації. **Методологія.** Відповідно до поставленої мети та віднайдених інформативних джерел було визначено принципи і методи дослідження, теоретико-методологічну основу якого сформували загальнонаукові принципи: об'єктивності, історизму, достовірності, репрезентативності й т. ін. Відтворення об'єкта дослідження на тлі закономірних

історичних процесів здійснювалося з використанням загальнонаукових логічних методів, зокрема аналізу та синтезу. Застосовано проблемно-хронологічний метод, який дозволив виокремити певні проблеми і розглянути їх у хронологічній послідовності історичних подій. **Наукова новизна** полягає вже в тому, що періодичне видання «Тяжелее воздуха» вперше в історіографічній літературі визначено об'єктом дослідження, у процесі якого з'ясовано його непересічне значення у справі популяризації знань про повітроплавання. Встановлено, що на теренах сучасної України часопис був одним з перших спеціалізованих науково-популярних видань із питань повітроплавання. **Висновки.** Проведене дослідження дозволило з'ясувати маловідомі факти щодо заснування періодичного видання Повітроплавного відділу Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства. Часопис «Тя-

желее воздуха» видавався власним коштом товариства, на його сторінках розміщувалася різнопланова інформація про новітні досягнення вітчизняного і світового повітроплавання. Він є цінним джерелом щодо діяльності в Україні відомих учених і авіаконструкторів І. І. Сікорського, С. В. Гризодубова, А. К. Лельє, Г. Ф. Проскури та ін. На сьогодні дане видання становить бібліографічну рідкість, оскільки на теренах України у фондах бібліотек (Харківська наукова державна бібліотека ім. В. Г. Короленка) зберігаються лише вісім чисел часопису за перший рік видання (1911 р.), а їхній стан залишає бажати кращого. Крім того, незаперечним є значення журналу як цінного джерела з історії повітроплавання.

Ключові слова: джерелознавство, журнал «Тяжелее воздуха», часопис, періодичне видання, авіація, повітроплавання, 1911–1913 роки, авіатор.

Актуальність дослідження. Історія нашої держави протягом багатьох століть була тісно пов'язаною з розвитком інших держав, до складу яких входили її території. Тому в сучасних умовах інтегрування України у світовий науковий простір неупереджене різнобічне висвітлення історичного шляху, пройденого нею в цілому і наукою зокрема, набуває надзвичайної актуальності. Такі дослідження надають можливість критично оцінити вітчизняні здобутки в різних галузях науково-господарської діяльності, усвідомити власну національну ідентичність. Актуальності студіям додає й сам предмет – історія вітчизняного повітроплавання, яка в умовах незалежної України потребує окремої уваги.

Аналіз досліджень і публікацій. Історія зародження і розвитку повітроплавання на теренах сучасної України привертає увагу багатьох дослідників, та попри наявність значної кількості наукових публікацій залишається ще багато явних і неявних лагун з означеного питання, тому виявлення будь-яких нових першоджерел має надзвичайно важливе значення. Одним із них виявився об'єкт нашого дослідження – журнал «Тяжелее воздуха» (1911–1913 рр.), який був друкованим органом Повітроплавного відділу Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства (ХВ ІРТТ). Аналіз широкого загалу літератури показав, що в сучасній вітчизняній історіографії відсутнє дослідження, присвячене цьому періодичному виданню, хоча згадки про нього й побіжні посилання присутні в низці публікацій. Вихідні дані журналу знаходимо в «Библиографии периодических изданий России. 1901–1916»: «8833. “Тяжелее воздуха”. Орган Воздухоплавательного отдела Харьковского отделения Русского технического общества. [Научно-популярный журнал]. Харьков. 1911–1913. 2 раза в нед. Ред. Г. Л. Окулич-Козаринов; 1913 В. Е. Мороховец. Изд. Харьковское отделение Русского технического о-ва. 26 см., 16–32 с. Илл. ...Журнал прекратился в 1913 г., последний № не установлен» [1, с. 495]. Дана інформація, зазвичай в різних варіаціях, повторюється у віднайдених роботах. Так, у «Нарисі історії журналістики Харківської губернії (1812–1917)» автор описав широкий загал періодичної преси Харківщини у зазначений період, тому в полі його зору опинився й журнал «Тяжелее воздуха» [2]. Інформація власне про видання повторюється. Проте принагідно зазначимо, що зауваження автора щодо діяльності В. Є. Мороховця не зовсім відповідає реальності: «У технічному товаристві за підтримки М. Ф. фон Дітмара В. Є. Мороховець створив повітроплавальний відділ і розпочав видання журналу...» [2, с. 246]. Насправді В. Є. Мороховець був одним з ініціаторів створення відділу і його друкованого органу, а не єдиною особою, яка доклала зусиль до започаткування цих двох напрямів діяльності ХВ ІРТТ. Відомості, наведені в «Нарисі» І. Л. Михайлина, повторюються з посиланням у роботі Ю. Сазонової [3, с. 507]. І. Шестакова в газетній публікації «Харьковчанин», присвяченій В. Є. Мороховцю, з-поміж різних аспектів громадсько-політичної

діяльності звертає увагу на його участь у виданні журналу: «В 1911–1913 гг. в Харькове издавался журнал под названием “Тяжелее воздуха”, одним из редакторов которого являлся В. Мороховец»... Харьковский журнал просуществовал три года...» [4, с. 6]. Стаття С. А. Назаренко і Г. В. Павлової містить посилання на журнал [5, с. 47], проте згаданий факт не є коректним, оскільки авіаконструктор І. І. Сікорський дійсно був членом Повітроплавного відділу ХВ ІРТТ (від 8.10.1911 р.), тому не міг виступити засновником журналу, який вийшов друком 1.09.1911 р. Звернімо увагу на те, що з приводу описаних фактів автори посилаються на книгу А. К. Решетова [6]. Більш розлогу інформацію про досліджуване періодичне видання зустрічаємо в публікації щодо життєдіяльності М. Ф. фон Дітмара [7], який був головою ХВ ІРТТ саме в період видання журналу, проте В. С. Бежанова посилається на статтю одного з авторів даної наукової розвідки [8].

Мета статті – спираючись на віднайдені архівні матеріали та історіографічні джерела, дослідити передумови заснування журналу «Тяжелее воздуха», уточнити період його виходу у світ, проаналізувати зміст і структуру періодичного видання, вивчити пріоритетні теми публікацій, з'ясувати його значення в популяризації знань про повітроплавання та внесок у справу становлення вітчизняної авіації.

Виклад основного матеріалу. Кінець XIX – початок XX ст. у всьому світі ознаменувався зростанням інтересу до повітроплавання як нового незвичайного виду спорту. Будь-яка нова справа потребує вузькопрофільних фахівців (механіків, конструкторів, авіаторів і т. ін.), але, поряд із цим, і спеціалізованої літератури взагалі та періодичної зокрема. Так, у Російській імперії з'явився перший аеронавтичний щотижневий журнал «Воздухоплаватель» (1880–1883), який видавався в Санкт-Петербурзі за редакцією полковника П. О. Кліндера. Журнал виходив друком упродовж трьох років. За цей період побачили світ лише 20 чисел означеного часопису [9]. У 1903 р. вихід у світ журналу «Воздухоплаватель» було поновлено, він з вузькопрофільного перетворився на науково-популярний і військовий щомісячний часопис. Після створення Імператорського Всеросійського аероклубу (ІВАК, 1908 р.) журнал «Воздухоплаватель» з 1909 р. став його друкованим органом. Видання планувалося готувати до друку щомісячно, проте з різних

причин часопис виходив нерегулярно [10]. Однак, незважаючи на короткочасність і нерегулярність означених періодичних видань, усе ж часопис «Воздухоплаватель» виконував своє першочергове завдання – сприяв популяризації повітроплавання і зростанню числа його прибічників, передусім у студентському середовищі. Зокрема, лише в 1908 р. у Санкт-Петербурзі розпочали свою діяльність повітроплавні гуртки в технологічному інституті (голова проф. П. С. Селезньов), в інституті інженерів шляхів сполучення (ІШС, один із засновників – інженер М. О. Ринін), у Санкт-Петербурзькому університеті (організатор В. В. Татарінов).

Поряд зі столичними містами (Санкт-Петербург, Москва) центрами розвитку повітроплавання на теренах сучасної України стають міста Київ, Одеса і Харків, де започатковуються спеціалізовані періодичні видання: у Києві «Вестник воздухоплавания и спорта» (1910 р.), в Одесі «Вестник Южного съезда деятелей по воздухоплавательному делу» (1910 р.) і «Заря авиации» (1916 р.). У технічних вищих навчальних закладах відкриваються авіаційні студентські секції та гуртки: Повітроплавну секцію Київського політехнічного інституту в 1908 р. реорганізовано в Повітроплавний гурток (керівник проф. М. Б. Делоне); у 1909 р. розпочав діяльність гурток «Аеросекція» при Харківському технологічному інституті (керівник проф. Г. Ф. Проскура). З метою поширення знань про авіацію та ознайомлення широкого загалу читачів з новітніми досягненнями в галузі повітроплавання студентські гуртки започатковували свої періодичні видання. Зокрема, Повітроплавний гурток при Інституті інженерів шляхів сполучення розпочав видання журналу «Аеромобіль» (1908 р., з 1911 р. – «Журнал техники и теории воздухоплавания») і т. ін.

Крім технічних вишів питаннями популяризації і поширення авіаційних досягнень опікувались і громадські науково-технічні об'єднання, зокрема Харківське відділення Імператорського Російського технічного товариства, при якому було створено спеціальний Повітроплавний відділ (1911 р.).

Саме активізація діяльності зазначеного відділу ХВ ІРТТ на другому році його існування поряд з іншими справами дала вагомий результат – відділ почав видавати власний друкований орган – часопис «Тяжелее воздуха».

Рішення про видання журналу було прийнято засіданням Ради ХВ ІРТТ 27.07.1911 р., наразі затверджено і його програму. На той час існувала певна процедура щодо проведення будь-яких масових заходів, реєстрації громадських організацій чи друкованих органів. Усі ці дії підпадали під особливий нагляд і контроль поліції. Тому голова Ради Харківського відділення М. Ф. фон Дітмар звернувся до Харківського губернатора з клопотанням за № 418 від 3.10.1911 р. про видачу свідоцтва на право видання часопису «Тяжелее воздуха». Цей документ містив усі необхідні дані: назву журналу, його структуру, терміни виходу у світ, інформацію про друкарню (адреса, назва, власник), адресу редакції, інформацію про відповідального редактора та секретаря [11, арк. 1–1 зв.]. На посаду відповідального редактора рішенням ради Повітроплавного відділу було призначено Григорія Людвиговича Окулича-Козаріна, який, відповідно до процедури 3.10.1911 р., направив листа встановленого зразка Харківському губернатору щодо своєї компетентності: «...имею честь доложить, что я удовлетворяю всем требованиям п. 4 приложения к ст. 114 Устава о цензуре и печати. Имею место жительства в Харькове, по Петинской улице, д. № 9» [11, арк. 2].

Процес отримання свідоцтва потребував виконання низки визначених вимог: 1) отримання від Головного управління у справах друку дозволу на видання журналу; 2) затвердження губернатором Програми журналу; 3) підтвердження Харківського поліцеймейстера щодо благонадійності посадових осіб: відповідального редактора Г. Л. Окулича-Козаріна та секретаря В. Є. Мороховця.

Усі зазначені пункти вимог були виконані в семиденний термін, як того вимагало губернаторство, і Повітроплавний відділ ХВ ІРТТ 10.10.1911 р. отримав свідоцтво про дозвіл «...издавать в г. Харькове журнал под названием «Тяжелее воздуха»...» [11, арк. 18]. Зважаючи на бюрократичні перепони при затвердженні нормативно-правових чи дозвільних документів на визначений напрям або вид діяльності громадсько-наукових об'єднань, дозвіл на видавничу діяльність було отримано досить швидко – практично протягом тижня(!). Скоріше за все вирішальну роль у цій справі відіграла ціла низка факторів:

– Харківське відділення ІРТТ успішно функціонувало в Харкові вже понад 30 років;

– авіація набувала важливого значення і широкої популярності в державі, тому новаторські починання, пов'язані з повітроплаванням, мали підтримку з боку Харківського губернатора М. К. Катеринича (1908–1915 рр.), прогресивно мислячої, добропорядної людини;

– Повітроплавний відділ ХВ ІРТТ у недалекому минулому (23.08.1911 р. – 14.09.1911 р.) успішно провів у Харкові Першу повітроплавну виставку, яка мала широкий резонанс не лише на півдні Російської імперії, а й в усій державі (вважається першою в Україні);

– члени Повітроплавного відділу не викликали сумнівів у поліції щодо політичної благонадійності (особисто відповідальний редактор журналу Г. Л. Окулич-Козарін¹) [11, арк. 16–18].

Часопис «Тяжелее воздуха» планувалося видавати в міру накопичення матеріалів, але не рідше, ніж двічі на місяць. Редакція журналу розміщувалась у приміщенні бюро Харківського відділення ІРТТ (вул. Сумська, 18), а друк здійснювався у друкарні «Утро» А. А. Жмудського. За своєю структурою часопис подавав широкий спектр інформації. Так, програма журналу включала: «1. Распоряжения правительства. 2. Передовые статьи по вопросам авиации. 3. Научно-популярные статьи. 4. Обзор деятельности и хроника Воздухоплавательного отдела. 5. Хроника воздухоплавания в России и за границей. 6. Письма в редакцию. 7. Спорт. 8. Библиография. 9. Иллюстрации и политипажи к тексту. 10. Объявления» [11, арк. 1].

Перше число часопису побачило світ 1 вересня 1911 р. (Іл. 1). У вітальному слові до читачів редакційна колегія так визначила мету свого видання: «...служение новому культурному делу – сознательному завоеванию воздушной стихии на благо культурного развития государства, на благо народа» [12, с. 4]. Поставленим завданням відповідали як зміст, так і ціна журналу, доступна для всіх бажаючих: передплата

¹ Григорій Людвигович Окулич-Козарін (1881–1942) був секретарем студентської аеросекції при Харківському технологічному інституті (1912 р.). Член Повітроплавного відділу ХВ ІРТТ, секретар Харківського відділення ІРТТ. Редактор журналу «Тяжелее воздуха» (1911–1913). Цікаво, що у протоколах Харківського відділення прізвище пишеться як Окулич-Казарін, а на сторінках журналу Окулич-Козарін, хоча до підготовки обох матеріалів Григорій Людвигович мав безпосереднє відношення.

Іл. 1

ла «Тяжелее воздуха» – *Вице-Председателя Воздухоплавательного отдела общества Валерия Евгениевича Мороховца, который будет редактировать журнал в полном объеме* [11, арк. 22–22 зв.], про що було повідомлено Харківського губернатора листом від 5.10.1912 р.

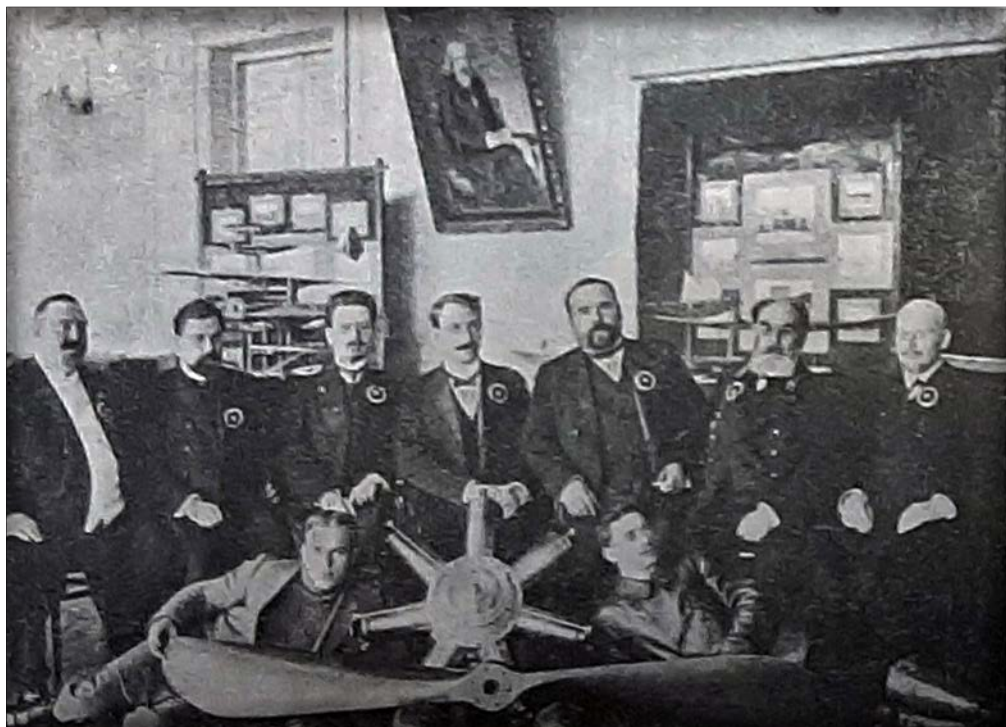
У процесі проведеного дослідження встановлено, що на сьогодні відомо про 23 числа журналу «Тяжелее воздуха», який видавався протягом трьох років: 1911. № 1 (1 вересня) – № 8 (15 грудня); 1912. № 1 (15 січня) – № 14 (25 жовтня); 1913. № 1 (січень) [1, с. 495]. У цьому ж виданні зазначається, що «журнал прекратился в 1913 г., последний № не установлен» [там само]. Однак у результаті вивчення протоколів засідань і касових звітів Повітроплавного відділу ХВ ІРТТ виявлено факти, які певною мірою спростовують відому інформацію, викликають сумніви, спонукають до пошуку. Дійсно, останнє число журналу не з'ясоване,

на рік – 5 крб, на півроку – 3 крб, 1 примірник – 10 коп. (для членів товариства всі ціни були практично удвічі нижчими). Завдяки цікавій тематиці та актуальності публікацій у поєднанні з доступністю журнал набув популярності вже протягом першого року. З метою активізації більш продуктивної діяльності друкованого органу Повітроплавного відділу вже наступного року, а саме на засіданні Ради ХВ ІРТТ 20.09.1912 р., було вирішено «назначить второго редактора журнала» [там само].

а останній рік видання залишається незрозумілим. Так, у касовому звіті Повітроплавного відділу за 1913 р. зазначено окремим рядком: «*Расхода в 1913-м году не было*» [13, с. 19], з чого логічно зробити висновок, що протягом поточного року журнал не видавався. А от у звіті про діяльність Повітроплавного відділу за 1914 р., на противагу минулому року, знаходимо запис: «*Что касается органа отдела – журнала “Тяжелее воздуха”, то в отчетном году таковой вышел один раз*» [14, с. 21]. Враховуючи те, що звіт за 1914 р. було опубліковано через два роки – у 1916 р., то можлива помилка у звітній документації. Або при виданні першого числа часопису в 1914 р. продовжено нумерацію із зазначенням 1913 р. На сьогодні це питання поки що залишається без відповіді. З’ясування спірних чи проблемних питань із досліджуваної проблеми ускладнюється власне браком першоджерел, зокрема всі випуски часопису «Тяжелее воздуха» знаходяться лише у фондах Російської національної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Санкт-Петербурзі (шифр зберігання 3/2873), і, відповідно, доступ до них з відомих причин на сьогодні відсутній.

Аналіз доступних чисел журналу дав змогу вивчити зміст і програми кожного числа видання, виокремити особливості та закономірності підбору матеріалів для публікацій. Зазвичай кожне число часопису містило передову статтю з актуальних питань повітроплавання або/і науково-популярну розлогу статтю з авіаційної тематики, авторами яких виступали члени Повітроплавного відділу ХВ ІРТТ, здебільшого голова відділу В. В. Рюмін, секретар В. Є. Мороховець, дійсні члени відділу О. М. Ільєв (з 1912 р. голова Повітроплавного відділу), Д. К. Педаєв та ін. Початок видавничої діяльності Повітроплавного відділу припадає на перший рік його існування, який ознаменувався виходом із друку першого числа журналу «Тяжелее воздуха». Це визначне починання не було поодиноким, оскільки співпало ще з однією надважливою справою відділу – організацією і проведенням Повітроплавної виставки в Харкові, яка вважається першою на теренах сучасної України [8]. Не дивно, що передові статті трьох перших чисел журналу були присвячені висвітленню низки питань щодо організації, відкриття, підготовки й огляду експозицій, зустрічей у межах виставки й т. ін. Успіх виставки значною мі-

рою завдячував діяльності Розпорядчого комітету, до складу якого увійшли відомі громадські діячі, авіатори, механіки-конструктори, зокрема А. К. Лельє, Д. В. Парманін, В. П. В'юшков, В. Є. Мороховець (голова комітету), Г. Л. Окулич-Козарін, В. В. Рюмін, П. Р. Родіонов та інші (Лл. 2). 9 вересня 1911 р. на Першій авіаційній виставці завідуючий універсальною метеорологічною станцією, член Повітроплавного відділу

Лл. 2

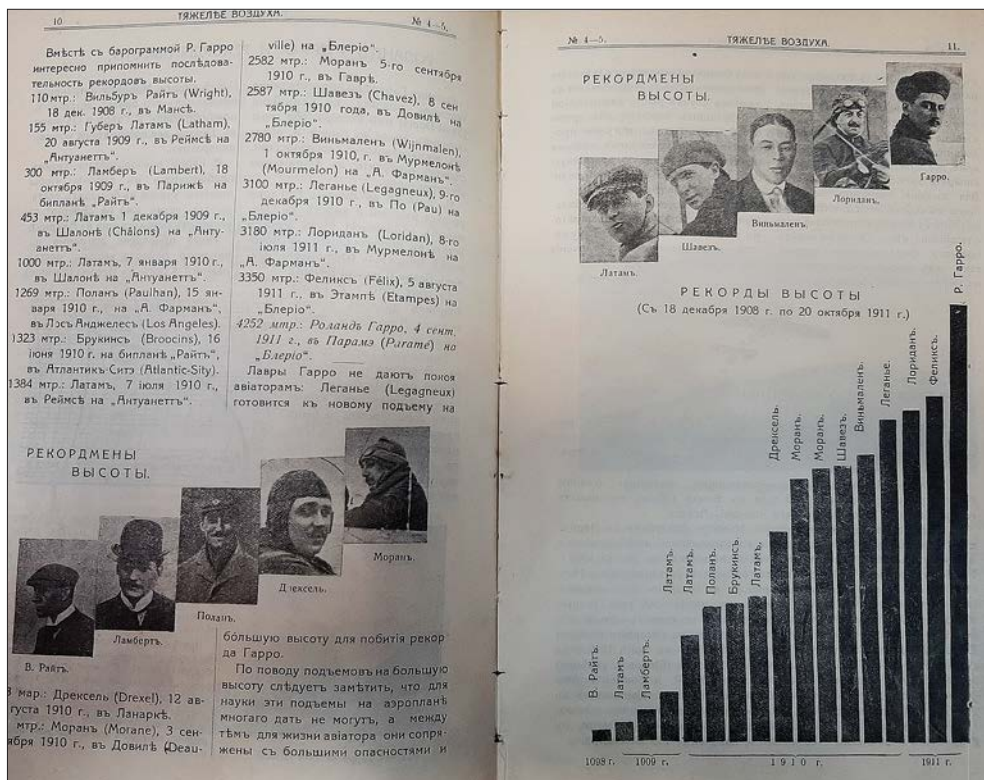
Д. К. Педаєв оприлюднив свою доповідь «Авіатор і погода», яка пізніше була надрукована у трьох числах журналу (№ 3–5). У статті подано узагальнені результати спостережень і практичних вимірювань зміни швидкості вітру біля земної поверхні й на різних висотах. Ця публікація вдало ілюстрована таблицями, кресленнями і фотографіями, а зроблені висновки мали важливе практичне значення для авіаторів, «...так как дают возможность на основании наблюдений, производимых внизу, – у земной поверхности, судить о скоростях ветра на тех высотах, до которых может подняться воздухоплаватель. Так как летательные аппараты

Іл. 3

поднимаются не выше двух километров, ...то и наибольшее практическое значение имеет изучение ветров именно в нижнем слое атмосферы до 2 километров» [15, с. 2]. На важливість і виняткове значення роботи Д. К. Педашева вказує і той факт, що результати його дослідження були видані окремою книгою під егідою журналу «Тяжелее воздуха» (Іл. 3). Цінними з точки зору підбраної й узагальненої інформації та зображувальних джерел є статті В. Є. Мороховця «Ролланд Гарро і рекорди висоти» (Іл. 4) і «Ньспор і його моноплан», надруковані в 4–5 числах журналу [там само, с. 9–16].

Часопис «Тяжелее воздуха» тісно співпрацював із Севастопольською школою авіації Відділу повітряного флоту, а особисто начальник школи С. І. Одинцов брав безпосередню активну участь практично в усіх новаціях Повітроплавного відділу: був членом Розпорядчого комітету Повітроплавної виставки в Харкові, брав участь у роботі засідань відділу, ввійшов до складу редакційної колегії журналу, сприяв втіленню в життя ідеї відкриття авіаційної школи в Харкові й т. ін. Тому не дивно, що більшість публікацій сьомого числа журналу «Тяжелее воздуха» присвячена визначній події в історії вітчизняного повітроплавання загалом і в життєдіяльності Севастопольської школи авіації, зокрема, – першій річниці від дня її заснування. Передову статтю «11 ноября 1910 г. – 11 ноября 1911 г. Первая годовщина Севастопольской школы авиации» підготував В. Є. Мороховець, де, аналізуючи досягнення школи за перший рік діяльності, вдало підібрав ілюстративний матеріал, який на сьогодні становить історіографічну рідкість. Це, зокрема, фотографії першого

Лл. 4

начальника школи капітана 2-го рангу В. Н. Кедріна² (Лл. 5), начальника школи (1911–1912 рр.) С. І. Одинцова (Лл. 6), начальників загонів монопланів і біпланів, майстерень авіаційної школи й т. ін.

З-поміж хронікальної інформації на сторінках часопису «Тяжелее воздуха» окремим розділом подано відомості про поточну діяльність Повітроплавного відділу, яка стала найбільш інформативно насиченим джерелом вивчення історії цього структурного підрозділу ХВ ІРТТ. Так, шосте число журналу містить короткий протокол засідання відділу від 22.10.1911 р., на якому відбулися перевибори посадових осіб (членом Ради замість А. К. Лельє обрано В. В. Рюміна), оприлюднено доповідь В. Є. Мороховця «О новых опытах братьев Райт», обговорено звіт про

² В'ячеслав Никанорович Кедрін – флотський офіцер, капітан 2-го рангу; один з ініціаторів використання літаків для потреб флоту і створення, по суті, морської авіації; голова Севастопольського аероклубу. Попри визначні заслуги інформації про нього обмаль.

Іл. 5

діяльність відділу за 1911 р. і визначено програму дій на 1912 р. Поруч подано інформацію про запланований на 28.11.1911 р. Аеро-бал, який Повітроплавний відділ організував і успішно провів з метою збору коштів на заснування в Харкові авіаційної школи [19, с. 11]. Заходи щодо формування матеріально-технічної бази майбутньої школи авіації члени Повітроплавного відділу почали впроваджувати задовго до її відкриття, про що свідчить повідомлення: *«Комиссией по организации Школы Авиации Воздухоплавательного отдела Харьковского отделения И. Р. Технического О-ва приобретен и получен авиационный мотор «Нааке», мощностью в 35 HP, с магнето»* [17, с. 14]. Зарубіжні відрядження підтверджують серйозність і далекоглядність планів членів Повітроплавного відділу: дійсні члени відділу К. Е. Актсман і М. Н. Єфімов³ виїха-

³ Михайло Никифорович Єфімов – перший російський авіатор, механік і спортсмен. У жодній з його біографій немає відомостей про членство і діяльність у Повітроплавному відділі ХВ ІРТТ.

ли до Парижа для участі у 3-й авіаційній виставці; товариша голови відділу В. Є. Мороховця відряджено до Франції з метою вивчення досвіду діяльності французьких шкіл авіації [18, с. 10]. Діяльність Повітроплавного відділу Харківського відділення ІРТТ уже протягом першого року була визнана не лише широким загалом пересічних громадян і можливо-владними структурами міста, а й фахівцями авіаційної справи – пілотами, які вважали за честь стати членами шанованого повітроплавно-

Лл. 6

го об'єднання. Так, 8.10.1911 р. на засіданні загальних зборів Харківського відділення ІРТТ до складу Повітроплавного відділу були обрані авіатори В. Ф. Адаменко, В. А. Пшановський, І. І. Сікорський і С. І. Сікорський⁴. З-поміж обраних осіб найвідомішим був авіаконструктор

⁴ Василь Федорович Адаменко – авіатор, засновник власного заводу поблизу Сімферополя з виробництва запасних частин для літаків, а пізніше літаків типу «Фарман-IV». Василь Авксентійович Пшановський – харків'янин, один з перших вітчизняних дипломованих авіаторів (диплом отримав у березні

І. І. Сікорський, який виступав в якості конструктора, льотчика-випробувача й авіатора. Він тісно співпрацював з Повітроплавним відділом, тому його діяльність часто потрапляла в поле зору дописувачів часопису «Тяжелее воздуха». Зокрема, за активну участь у роботі Повітроплавної виставки в Харкові рішенням Повітроплавного відділу Харківського відділення ІРТТ І. І. Сікорського було представлено до нагороди медаллю Російського технічного товариства, про що було повідомлено в журналі «Тяжелее воздуха»: «23.01.1912 г. секретарь Императорского Русского технического общества Н. Н. Георгиевский сообщил ХО ИРТО следующее: “Имею честь сообщить Совету Харьковского отделения ИРТО, что в виду присутствия на общем собрании общества 21 января 1912 г. И. И. Сикорского и в виду объявления на этом собрании о присуждении И. И. Сикорскому почетной медали общества, по представлению Харьковского отделения, Медаль и диплом на нее были лично переданы председателем на собрании И. И. Сикорскому”» [21, с. 3].

20 березня 1912 р. на 2-й Міжнародній авіаційній виставці в Москві І. І. Сікорський як член Повітроплавного відділу ХВ ІРТТ експонував свій біплан С-6А, за який йому було присуджено велику золоту медаль Міністерства торгівлі та промисловості. Повідомлення про цю подію й детальний опис стенду Сікорського на виставці вміщено в журналі «Тяжелее воздуха»: «Выгодно во всех отношениях выделялся на выставке стенд члена Воздухоплавательного отдела ХО РТО И. И. Сикорского. Биплан – «Сикорский – 6А» был центром внимания всех посетителей выставки и вполне справедливо считался звездом выставки. Об этом аппарате дали блестящие отзывы проф. Жуковский, Боклевский и др. ...» [21, с. 4–5].

Розлого й різнопланово на сторінках часопису представлена хроніка вітчизняного й закордонного повітроплавання – це повідомлення влас-

1911 р. у Парижі). Випробовував літальний апарат «Ласточка» конструктора А. К. Лельє. Ігор Іванович Сікорський – всесвітньо відомий авіаконструктор, славу якому принесли славетні моделі літаків біплан «Сікорський-6А», «Ілля Муромець» та ін. Сергій Іванович Сікорський – старший брат Ігоря Івановича, авіатор-початківець, морський офіцер, про якого знайдено лише обмаль інформації [20]. У всіх існуючих біографіях відсутні хоча б якісь відомості про їхню співпрацю з Повітроплавним відділом ІРТТ.

них кореспондентів-фотографів з великих авіаційних центрів (Альбатрос з Відня, Ф. Герасимов і В. Переверзев з Парижа); повідомлення і замітки про досягнення перших авіаторів О. О. Васильєва (переліт Петербург – Москва), Бомона (переможець англійського кругового польоту), Ю. Ведріна (переліт через Ла-Манш) і т. ін.; короткі огляди авіаційних подій і новин (про випробування гармат для винищування літаків, про досліди фотографування з аеропланів, про конкурс російських аеропланів у Петербурзі тощо).

Упродовж усього часу існування періодичного видання «Тяжелее воздуха» душею редакційного комітету був В. Є. Мороховець (Іл. 7) – товариш голови Повітроплавного відділу, секретар і другий редактор,

Іл. 7

а з 1913 р. голова редакції часопису, очільник Розпорядчого комітету Повітроплавної виставки в Харкові. Завдяки саме його наполегливій самовідданій праці значною мірою журнал набув широкої популярності і став авторитетним науково-популярним спеціалізованим авіаційним виданням.

Часопис «Тяжелее воздуха» за змістом, структурою, періодичністю і тривалістю виходу у світ був подібний до аналогічних журнальних видань кінця XIX – початку XX ст., які з'являлись і зникали так само швидкоплинно, як і досягнення авіаторів того часу. Але, навіть закінчивши свою діяльність, ці журнали залишали по собі слід, зробивши певний внесок у справу популяризації ідей повітроплавання та розвитку вітчизняної авіації.

Що ж до припинення діяльності, то першочергова причина завжди була однією – брак коштів, а не інформації та матеріалів. Проте слід зауважити, що в кожному окремому випадку фактори, які призводили до фінансового дефіциту, були різними. Зокрема, Харківське відділення ІРТТ крім журналу «Тяжелее воздуха» видавало власним коштом «Записки Харьковского отделения ИРТО», журнал

«Счетоводство и хозяйство» й іншу друковану продукцію. Основним джерелом надходження коштів до бюджету були членські внески, яких не вистачало для забезпечення різнопланової діяльності товариства. Тому засновники періодичних видань, і ХВ ІРТТ не було винятком, намагалися заробляти гроші, розміщуючи на сторінках своїх видань різні оголошення та рекламу. Повітроплавний відділ поповнював бюджет ще й за рахунок організації демонстраційних і платних польотів авіаторів. Але коштів повсякчас бракувало. І. Л. Михайлин стверджує, що *«як і все нове, справа повітроплавання зустрілася з опором старого мислення, а то й просто споживацькими прагненнями. Дирекція харківського іподрому, який міг використовуватися для зльотів і посадок літаків, зажадала величезної плати за оренду; не знаходила нова справа підтримки з боку громадськості міста. Так через неповних півтора року видання журналу було припинене»* [2, с. 246]. Складно погодитися з автором з приводу його думки про відсутність підтримки з боку громадськості, бо не зрозуміло, якої саме. По-перше, віднайдені факти щодо проходження процедури отримання свідоцтва і дозволу на видання журналу, організації і проведення широкомасштабних заходів (Повітроплавна виставка, Аеро-бал) засвідчують протилежне: прихильне ставлення губернатора до нової справи Повітроплавного відділу. А стосовно широкого загалу громадськості аналогічні факти щодо прихильності й підтримки викладені у статті [8]. Вважаємо, що найвагомішою причиною припинення видання часопису все ж стало скрутне матеріальне становище ХВ ІРТТ, пов'язане з початком Першої світової війни, а пізніше – з революційними подіями 1917 р., коли переважна більшість громадських і громадсько-наукових об'єднань цілком припинили свою діяльність.

Наукова новизна. Віднайдені архівні джерела дозволили провести історичну реконструкцію подій, пов'язаних із заснуванням часопису Харківського відділення ІРТТ «Тяжелее воздуха», висвітливши маловідомі факти цього процесу. Авторами зроблено спробу уточнити період його існування та виходу у світ останнього числа журналу. Значна частина фотографій, уміщених на сторінках часопису, як правило, є чи не єдиними зображеннями, що збереглися до сьогодні, вітчизняних авіаторів-конструкторів (А. К. Лельє), громадських діячів (Г. Л. Окулич-Козарін, В. В. Рюмін, В. Є. Мороховець), військових офіцерів Севастопольської

школи авіації (В. Н. Кедрін, В. Ф. Гельгар, Г. О. Буксгевден) та ін. Усе це разом із виявленими новими фрагментами і фактами щодо життєдіяльності окремих осіб дозволить внести уточнення до їхніх біографій.

Висновки. У процесі проведеного дослідження встановлено, що журнал «Тяжелее воздуха» видавався упродовж 1911–1914 рр. Проте навіть за короткий період свого існування він відіграв важливу роль у справі поширення та популяризації авіаційних знань: у ньому друкували передові статті з питань авіації, науково-популярні статті, малюнки і креслення літаків, огляди діяльності й хроніки Повітроплавного відділу товариства, хроніки повітроплавання в Російській імперії та за кордоном. Підкреслюючи непересічне значення часопису в історії повітроплавання, журналістка І. Шестакова зауважує: *«Харьковский журнал, просуществовав три года, одним из первых призвал закончить с рекламной шумихой, похвальбой и циркачеством в авиаторском деле, требовал серьезного и конструктивного научного подхода к разработке технических проблем воздухоплавания»* [4]. Важко не погодитися з даною думкою. Як друкований орган Повітроплавного відділу Харківського відділення ІРТТ журнал «Тяжелее воздуха» містить важливі маловідомі факти до історії власне самого відділу, всього Харківського відділення й історії створення та діяльності технічних громадсько-наукових об'єднань.

Часопис становить бібліографічну рідкість, оскільки на теренах України віднайдено лише вісім чисел журналу за перший рік видання (1911 р.) у фондах Харківської наукової державної бібліотеки ім. В. Г. Короленка, але їхній стан залишає бажати кращого: в № 1 відсутні сторінки 7–14; у № 2 і № 6 – стор. 7–10. Значення журналу як цінного джерела з історії повітроплавання на сьогодні не викликає сумнівів. Зважаючи на ці факти, слід докласти зусиль щодо збереження часопису «Тяжелее воздуха» для наших нащадків, тим більше, що сучасні технології дозволяють здійснювати оцифровування будь-яких паперових матеріалів. Таким чином можна було б поповнити електронні фонди українських наукових бібліотек. Електронні копії не лише забезпечать збереження даного періодичного видання, а й уможливають його доступність і зручність користування як для дослідників, так і широкого кола читачів, які цікавляться історією журналістики, історією громадсько-наукових об'єднань та вітчизняного повітроплавання.

Список використаних джерел

1. Библиография периодических изданий России. 1901–1916 / сост.: Л. Н. Беляева, М. К. Зиновьева, М. М. Никифоров; под общей ред. В. М. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского. Ленинград: Государственная Публичная библиотека имени М. Е. Салтыкова-Щедрина, 1958–1961. В 4-х т. Том 3. Р-Я. Ленинград: ГПБ, 1960. 668 с.
2. Михайлин І. Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії (1812–1917). Харків: Колорит, 2007. 357 с.
3. Сазонова Ю. Зародження спортивної преси в Україні та її розвиток в дорадянську добу (1881–1916 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія журналістика. 2013. Вип. 37. С. 502–512.
4. Шестакова І. Харьковчанин // Харьковський пожеарний вестник. № 22 (90), 2 июня 2000. С. 6.
5. Назаренко С. А., Павлова Г. В. Пионерские работы харьковских технологов в области авиационной техники // «UNIVERSITATES. Наука та просвіта». Харків, 2014. № 3. С. 42–55.
6. Решетов А. К., Авксентьев Л. Г., Власко В. Е. Степан Васильевич Гризодубов. Харьков, 1999. 424 с.
7. Бежанова В. С. Микола Федорович фон Дітмар (1865–1919) // Біографічні нариси «Особистості Новобаварського району». Вип. № 9 (2017 р.). URL: http://www.biblioteka-franka.edu.kh.ua/podii/biografichni_narisi/year/2020/month/10 (дата звернення 13.12.2020).
8. Кушлакова Н. М. Повітроплавний відділ Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства: організація та проведення Першої авіаційної виставки в Україні // Питання історії науки і техніки. 2011. № 1. С. 30–37.
9. Воздухоплаватель, журнал (1880–1883) // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). Санкт-Петербург, 1890–1907.
10. Журнал «Воздухоплаватель». URL: <http://ftp.aviastory.com.ua/ru/spravochnaya-informacya/54/1527-zhurnal-qvozduhoplavelq> (дата звернення 27.02.2021).
11. Державний архів Харківської області. Ф. 3. Оп. 285. Спр. 74. Арк. 30.
12. Тяжелее воздуха. 1911. № 1.
13. Отчет о деятельности Харьковского отделения Императорского Русского технического общества за 1913 г. Харьков, 1914. 49 с.
14. Отчет о деятельности Харьковского отделения Императорского Русского технического общества за 1914 г. Харьков, 1916. 53 с.

15. Тяжелее воздуха. 1911. № 4–5.
16. Тяжелее воздуха. 1911. № 2.
17. Тяжелее воздуха. 1911. № 7.
18. Тяжелее воздуха. 1911. № 8.
19. Тяжелее воздуха. 1911. № 6.
20. Погибшие на крейсере «Паллада». URL: <http://wap.kortich.borda.ru/?1-15-0-00000037-000-0-0> (дата звернення 20.02.2021).
21. Выставка воздухоплавания в Москве // Тяжелее воздуха. Харьков, 1912. № 6.
22. Тяжелее воздуха. 1911. № 3.

Nadiya Kushlakova,

*Doctor of Historical Sciences (Dr. habil. in History), Associate Professor,
Head of the Department of Social and Humanitarian Training and Law,
West-Donbas Institute of the Private Joint Stock Company “Higher education
institution “The Interregional Academy of Personnel Management”
(Pavlohrad, Ukraine)*

ORCID 0000-0001-8493-1846

e-mail: kushlakova@ukr.net

Varfolomii Savchuk,

*Doctor of Historical Sciences (Dr. habil. in History), Professor,
Oles Honchar Dnipro National University
(Dnipro, Ukraine)*

ORCID 0000-0002-6324-7567

e-mail: varfolomey44@gmail.com

Olha Riabchenko,

*Doctor of Historical Sciences (Dr. habil. in History), Professor,
Head of World History Department,
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
(Kharkiv, Ukraine)*

ORCID 0000-0002-1249-2482

e-mail: lerche555@ukr.net

**“Heavier than air” journal
as source of studying history of domestic aeronautics**

The purpose of the work. Basing on found archival materials and historiographical sources there were investigated the preconditions of the “Heavier than

air” journal origin, the content and peculiarities, the structure of periodic edition were analyzed, there was established a range of priority topics of publications, found out its significance to popularize the knowledge of aeronautics and contribution to the formation of domestic aviation. **Methodology.** In accordance with the goal and found informative sources, the principles and methods of research were identified, the theoretical and methodological basis of which formed general scientific principles: objectivity, historicism, reliability, representativeness, etc. It was carried out using general scientific logical methods, in particular analysis and synthesis. A problem-chronological method was applied. It allowed to distinguish certain problems and consider them in a chronological sequence of historical events. **The scientific novelty** consists in the fact that the periodical publication “Heavier than air” for the first time in the historiographic literature is determined by the object of research, in the process of which it is intensified in the field of popularization of aeronautics knowledge. It was established that in the territory of modern Ukraine, the magazine was one of the first specialized population issues for aeronautics. **Conclusions.** The conducted research allowed to figure out the little-known facts on the establishment of a periodic edition of the aeronautical department of Kharkiv Department of the Imperial Russian Technical Society. The magazine “Heavier than air” was issued by own expense of Society. Diverse information on the latest achievements of domestic and world aerostats was placed on its pages. The magazine is a valuable source on the activities such well-known scientists and avia engineers as I. I. Sikorsky, S. V. Gryzodubov, A. K. Leliev, G. F. Proskura, etc. Nowadays this publication is a real bibliographic rarity as in the territory of Ukraine in libraries (Kharkiv Korolenko State Scientific Library) only 8 copies for the first year of publication (1911) have been preserved, and their condition leaves much to be desired. Besides the significance of the journal is a valuable source on the history of aeronautics.

Key words: source studies, journal “Heavier than air”, a magazine, periodicals, aviation, aeronautics, 1911–1913, aviator.

*Стаття підготовлена 18 лютого 2022 року;
подана до друку 7 березня 2022 року.*